

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY MEROSI VA JADID MATBUOTINI YORITISHNING DOLZARB MASALALARI”

Olimjonova Umida

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat

O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti

akademik litseyi o'quvchisi

Annotatsiya: XX asr dunyoga juda ko'plab siyosiy arboblari, islohotchilar, shuning barobarida, mustamlakachilik kishanlaridan ozod bo'lish va o'z mamlakatining mustaqilligi uchun kurashchilarni yetkazib berdiki, endilikda ularning nomlari insoniyat tarixidan abadiy o'rin olgan. Ozodlik va istiqloq uchun buyuk kurashchilarning mana shunday buyuk siymolardan biri — Mahmudxo‘-ja Behbudiy XIX va XX asrlar chorrahasida, Yevropa hamda Osiyo uzra o‘zgarishlar shamoli alohida kuch bilan esa boshlagan davrda yashadi.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, mustamlakachilik, publitsistik asarlar, siyosiy arboblari, islohotchilar, ma‘rifatchilar, “Usuli jadid”, “Usuli savtiya” „Turkiston muxtoriyati

Jadidchilik XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkiston ziyolilarining xalq orasida ozodlik, demokratiya, madaniy ma‘rifiy g‘oyalarini keng targ‘ibot qilish va uni amalga oshirishga qaratilgan milliy taraqqiyparvarlik harakatidir. Ma‘lumki, «Jadidlarimiz siyosiy ishlar - haq-huquq, milliy davlat, hokimiyat masalalari bilan muntazam shug‘ullandilar. Ayni paytda maktab - maorif isloh qilina boshlandi. Milliy matbuot yo‘lga qo‘yildi. Teatr paydo bo‘ldi. Yangi adabiyot shakllandi, bir so‘z bilan aytganda, yangi tafakkur maydonga keldi. Bu millatning o‘zligini anglash va mustaqillik mafkurasi edi. Bu hol, shubhasiz, millatning keyingi 3-4 asrlik tarixiy taraqqiyotida misli ko‘rilmagan hol edi. Uning hayotida uzoq turg‘unlikdan keyin yangi bosqich boshlanishiga dalolat edi». Shu ma‘noda aytishimiz mumkinki, jadidlar matbuoti sho‘ro davridagi bir yoqlama mafkuraviy qolipdagi matbuot emas, bu millatni kurashga, ma‘rifatga otlantirgan matbuot edi. Jadidlar matbuoti to‘g‘risidagi haqiqatning tiklanishi bevosita milliy istiqloqning ro‘yobga chiqishi bilan uzviy bog‘liq. Jadidlik harakatini chuqur o‘rganish, o‘sha davrda ijod qilgan va faoliyat yuritgan ziyolilar, taraqqiyparvarlarning ezgu maqsadlarini keng targ‘ib qilish davlatimizning doimiy diqqat e‘tiborida bo‘lib kelmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Parlamentga yo‘llagan murojaatnomasida bu masalaga alohida to‘xtalib o‘tdi: “Umuman, biz jadidlik harakati, ma‘rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma‘naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi”. Jadidlik harakati va uning mohiyati bugungi kun uchun ham dolzarb va ahamiyatlidir. Prezidentimiz 2020-yil 30-sentyabrda imzolagan “Ma‘rifatparvar jadidlik harakati namoyandalarini mukofotlash to‘g‘risida”gi Farmonda jadidlar faoliyati yana bir bor e‘tirof etildi. XX asrning boshida o‘zining

ma'rifatparvarlik faoliyati va fidokorona xizmatlari bilan milliy ta'limtarbiya tizimini yaratish va yurtimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning obod va farovon hayotini ta'minlashga qo'shgan beqiyos hissasi uchun Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlandi. Samarqandda ham jadidlik harakati keng yoyilib, ularning bir qator yetuk namoyandalari yetishib chiqdi. Samarqand jadidlarining eng ko'zga ko'ringan vakili, shubhasiz, Mahmudxo'ja Behbudiydir.

"Turkistondagi jadidlik harakatining taniqli namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) mashhur dramaturg va publitsist, jamoat arbobi bo'lishidan tashqari, o'z davrining yirik olimi, noshir va matbuotchisi sifatida chuqur iz qoldirdi" Mahmudxo'ja Behbudiy mana shu Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, boshlab beruvchisi edi. U 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida, ruhoniylar oilasida dunyoga kelgan. Otasi Behbudxo'ja Solihxo'ja o'g'li turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomonidan bobosi Niyozxo'ja urganchlik bo'lib, amir Shohmurod zamonida (1785–1800) Samarqandga kelib qolgan. 1894 yilda otasi, imom-xatiblik bilan shug'ullanib kelgan Behbudxo'ja vafot etadi. Yosh Mahmudxo'ja tog'asi qozi Muhammad Siddiq tarbiyasi va qaramog'ida o'sib voyaga yetadi. Arab sarfu nahvini kichik tog'asi Mulla Odildan o'rganadi. 18 yoshida qozixonada mirzolik qila boshlaydi. O'z ustida qunt bilan ishlab, shariatning yuksak maqomlari – qozi, mufti darajasigacha ko'tariladi. Yosh Mahmudxo'ja dunyoqarashining shakllanishida Rossiya jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gasprinskiyning xizmati katta bo'lgan. U 1892-yilda Turkistondagi maktablarni isloh qilish, "usuli savtiya"ni joriy etish taklifi bilan general gubernator N. O. Rozenbaxga murojaat etadi. Javob olmagach, 1893-yilda o'zi Toshkentga keldi. Samarqand, Buxoroda bo'ldi. Mahalliy xalq bilan gaplashib, dastlabki yangi usul maktablarni ochishga muvaffaq bo'ldi. Behbudiy o'z xotiralarida ustozlari bilan uchrashuvlarini ixlos va muhabbat bilan tilga oladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy XX asr bo'sag'asidagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy harakatchiligining eng yirik namoyandasi, yangi davr o'zbek madaniyatining asoschisidir. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g'oyasining yalovbardori, yangi maktab g'oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o'zbek dramaturgiyasini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist. U tariximizning g'oyat og'ir va murakkab bir davrida yashadi. XVI asrdan boshlangan inqiroz va turg'unlik, o'zaro janjal, mahalliy urug'chilik nizolari millatni holdan toydirgan, imkondan foydalanib o'lkani zabt etgan Rossiya zo'r berib, uni turg'un va tutqun saqlashga urinardi. Mana shunday bir sharoitda Vatanni butunlay yo'q bo'lish xavfidan saqlab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma'rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar zimmasiga tushdi. Turkistonda "Usuli jadid", "Usuli savtiya" nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktabni shular tashkil qilib, shular birinchi bo'lib zamonaviy maktab g'oyasini ilgari surdilar. Ular o'z hisoblaridan maktablar ochib, yosh avlodni istiqloлга tayyorladilar, she'r va maqolalar, sahna asarlari orqali milliy ongini shakllantirishga, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirishga urindilar. Rossiya qonunlari imkon bergan darajada Turkiston

musulmonlarining shavkatini himoya qildilar, inqilob yillarida esa mustaqillik bayrog'ini baland ko'tardilar.

Behbudiy 1914-yilda „Samarqand“ gazetasini chiqaradi. Gazeta o'zbek va tojik tillarida, haftada 2marta chop etildi. 45soni chiqqach, moddiy tanqislik tufayli nashr to'xtadi. Shu yil 20avgustdan u „Oyna“ jurnalini chiqara boshladi. Haftalik, suratli bu jurnal asosan o'zbekcha bo'lib, she'r, maqola (forscha), e'lonlar (ruscha) ham berib borildi. Jurnal Kavkaz, Tatariston, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Turkiyagacha tarqaldi. Behbudiy kitob nashrini ham yo'lga qo'yadi. Fitratning „Bayonoti sayyohi hindi“sini ruschaga tarjima qildirib bostirdi. Behbudiy 1914-yil 29-mayda ikkinchi marta Arab mamlakatlariga sayohatga chiqadi. Sayohati davomida Bayramali, Ashxobod, Krasnovodsk, Kislovodsk, Pyatigorsk, Jelesnovodsk, Rostov, Odessa shaharlarida bo'ladi, 8iyunda Istanbulga keladi. Undan Adarnaga o'tib, yana Istanbulga qaytadi va 20iyunda Ismoilbek Gasprinskiy bilan uchrashadi. So'ng Quddus, Bayrut, Yofa, Halil ar-Rahmon, PortSaid, Shom shaharlarida bo'ladi. Sayohat xotiralari „Oyna“ jurnalida bosilib turadi. Bu „xotiralar“ har jihatdan muhim bo'lib, an'anaviy tarixmemuar janrining 20asr boshidagi o'ziga xos namunasi edi. Muallif unda yo'l taassurotlariga, kishilar bilan uchrashuvlarining ibratli tomonlariga keng o'rin beradi. Qaysi shaharga bormasin, uning tarixi, obidalari, u yerdan chiqqan buyuk zotlar haqida ma'lumotlar to'playdi. Turli-tuman millatlar, ularning urf-udumlari, turmush madaniyati bilan qiziqadi. Ayniqsa, din, e'tiqod masalalariga katta ahamiyat beradi. Oyna“ jurnalida millat va uning haq-huquqiga, tarixiga, til va adabiyot masalalariga, dunyo ahvoliga doir qiziqarli maqolalar, bahslar berib borilgan. Behbudiy millatning taraqqiysi uchun bir necha til bilishni shart hisobladi. Jurnalning birinchi sonidayoq „Ikki emas, to'rt til lozim“, degan maqola bilan chiqib, o'zbek, tojik, arab, rus va hatto biror uzoq xorij (masalan, fransuz) tilini bilish shart deb hisobladi. Ayni paytda tilning muhofazasi „Har millat o'z tili ila faxr etar“, o'zaro munosabatlari haqida muhim va zarur maqolalar chop etdi. Adabiy tanqidga katta e'tibor berdi. Uning xususiyatlarini belgilashga urindi. Boshqa adabiy janrlar bilan teng huquqligi masalasini ko'tardi. Millat sha'nini oyoqosti qiluvchi fikrqarashlarga zarba berib, Turkiston xalqini o'z nomi bilan atamoq lozimligini talab qilib chiqdi. Behbudiy matbuotimiz tarixida maqolanavis sifatida alohida mavqega ega. Uning hozircha aniqlangan maqolalarining soni 300 ga yetadi. Ular xilma-xil mavzuda. Ilk maqolalaridayoq kommunistik mafkurani keskin rad etgan, „xayoliy“, „bu toifaga qo'shulmoq biz, musulmonlar uchun nihoyatda zararlik“ deb yozgan edi. O'zlikni anglashni muhim biladi. „Qabilasini ismini va yetti otasining otini bilmaydurgonlarni „qulq „marquq“ derlar“, deb yozadi. 1917-yilning oxiri 1918-yilning boshlarida jadidlar qurgan ilk demokratik davlatchilik namunasi Turkiston muxtoriyatining taqdiri hal bo'layotgan bir paytda o'lka xalqlarini birlikka chaqiradi. Behbudiy ijtimoiysiyosiy ishlarga qizg'in qo'shildi. Aslida bu faoliyat 1906-yildan boshlangan. Shu yili „Rusiya musulmonlari ittifoqi“ning Nijniy Novgorodda o'tkazilgan qurultoyida qatnashgan edi. Toshkentda bo'lib o'tgan (1917) Turkiston musulmonlarining qurultoyida ishtirok etib, nutq so'zladı. U musulmonlar orasidagi har qanday ixtilofga qarshi chiqdi. Behbudiy shu qurultoyda o'lka musulmonlar sho'rosining raisi etib saylandi. 1917yil 26noyabrda Behbudiyda Qo'qonda o'lka musulmonlarining 4favqulodda qurultoyi ish boshladi. 27noyabrga o'tar kechasi

„Turkiston muxtoriyati“ e’lon qilindi. Uning g’oyaviy asoschilaridan biri Behbudiy edi. Muxtoriyat sho’rolar tomonidan vahshiyona bostirildi. Behbudiy may oyining boshlarida Samarqandga qaytadi. U yerda ko’p tura olmay Toshkentga keladi. Turkiston sho’rolar hukumati rahbarlari bilan muzokara olib borishga urinadi, ammo natija chiqmaydi. 1919-yilning erta bahorida mamlakatdan chiqib ketayotganida Shahrisabzda Inqilobiy favqulodda komissiya ayg’oqchilari ko’magida Buxoro amirligi odamlari tomonidan qo’lga olinadi, hamrohlari Muhammadqul va Mardonqul bilan birgalikda Qarshida zindonga tashlanadi va qatl qilinadi. Bu voqea Samarqandda bir yildan keyin ma’lum bo’ladi. Fitrat, Cho’lpon, Ayniy va boshqa shoirlar Behbudiyga atab marsiyalar yozganlar. Qarshi shahri 1926–1937-yillar davomida Behbudiy nomi bilan atalgan. Behbudiy jadidlar yetakchisi, mintaqada taraqqiyparvarlik harakatining a’zosi sifatida Samarqand shahrida turli yig’in, kecha va mashvaratlarni tashkil qildi. Bu kabi yig’ilishlarga turli shaharlardagi taraqqiyparvar kishilar taklif etildi. Buxorolik mashhur ma’rifatparvar Sadridin Ayniy Mahmudxo’ja Behbudiy haqida bunday eslaydi: “1908-yilda dars sheriklarimizdan bo’lg’on Mirzo Abdulvohid bilan Buxorodan Samarqandg’a kelgan edik. Bu sayohatimizda mulla Abdulqodir Shakuriy, mulla Ismatullo Rahmatullozoda va bir qancha Samarqand ma’rifatparvarlari oqshom majlisi uchun bizni bir yerga chaqirg’on edi”. Turkistonda milliy matbuot rivojiga ulkan hissa qo’shgan. Uning tashabbusi bilan o’zi va boshqa taraqqiyparvarlarning ma’rifatparvarlik g’oyalarini keng targ’ib qilish maqsadida gazeta va jurnallar faoliyat ko’rsata boshladi. Behbudiyning sa’y-harakatlari va muharrirligida 1913-yildan “Samarqand” gazetasi chiqa boshlagan. Unda o’sha davrning dolzarb ijtimoiysiyosiy masalalariga e’tibor kuchli edi. Gazetaning 1913-yil 30-iyuldagi sonida turkistonlik yoshlarning og’ir ijtimoiy ahvoli, bolalarni maktabda o’qitishning ahamiyati haqida to’xtalib, bunday deyilgan: “Boshqa millatning yosh bolalari maktabda, lekin bizniki hammolikda va gadoylikda. Boshqa millat ulamosig’a tobe ekan, bizni ulamo bil’aks avomg’a tobedur. Buning oxiri xarobdur. Yigirma, o’ttuz sana so’ngra yana yomonroq bo’lur, musulmonlik ilm va adab ila qoim, millat axloq, fazl va hunar ila boqiy qolur”. Bundan tashqari, Behbudiyning bevosita ishtiroki va tashabbusi bilan 1917-yil 16-apreldan boshlab “Hurriyat”, 1918-yildan 1922-yilgacha “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi nashr etilgan va ularda mustaqillik, insonlarni ilm olishga, zamonaviy fikrlashga da’vat etuvchi maqolalar chop qilingan. Behbudiyning noshirlik faoliyatida “Oyina” jurnali alohida

ahamiyatga ega. 1913-yilning 20-avgustidan chiqa boshlagan bu jurnalda milliy birdamlik, turkiy xalqlarning hamjihatligi kabi masalalar ko’tarilgan. Millat va uning haququqlari, tarixi, til va adabiyoti masalalari, dunyodagi ahvolga doir qiziqarli maqolalar berib borilgan. Behbudiyning millat taraqqiyotida xorijiy tillarni o’rganishning ahamiyati haqidagi fikrlari diqqatga sazovor. U xorijiy tillarni o’rganish zamonning zarurati ekanini ta’kidlab, uni diniy tomondan ham asoslashga harakat qildi: “Yana bir til va xat borki, butun olam birbirila aning ila so’ylaydur. Ul faranse tili xatidur. G’ayridinning ilm va xatini o’rganmoq shariatcha durustdur. Hadisi sharifdan ma’lum bo’ladurki, janob Payg’ambar (S.A.V.) o’z sahobalaridan Zayd bin Sobitga yahudiy xatini o’qubo’rganmoqqa buyurgan ekan. Va ul janob amri

hazrat nubuvvat panohi ila yahudiy xatini o'rganib, hazrat Payg'ambar (S.A.V.)g'a yahudiylardan keladurg'on xatlarni o'qub berar ekan.

Behbudiy Turkistonda islom dinining o'rni va mavqei yuqoriligi, diniy ulamolarning xalq orasidagi obro'sini inobatga olgan holda, o'z g'oyalarini targ'ib qilishda diniy va dunyoviy qarashlardagi muvozanatni saqlashga harakat qilgan. Bu haqda tarix fanlari doktori, professor Rajabovning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli: "Behbudiy ham din va millatni ittifoq etishga, islohot o'tkazishga, ziyoli va taraqqiyparvarlarni, boy va ulamoni birlashtirishga da'vat etdi. U taraqqiyparvarlar va ulamolarning xalq orasida obro'si unchalik katta emasligi, shu bois qadimiy ulamolar bilan hamkorliksiz ish olib borilsa muvaffaqiyatga erishish qiyinligi to'g'risida kuyunib so'zlar edi".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov Behbudiy Karvonboshi. „Yoshlik“ jurnali, 1990-yil, 1-son.
2. Aliev A. Mahmudxo'ja Behbudiy. T., 1994.
3. Ahmedov S. O'limdan qo'rqmagan mutafakkir. „Sovet O'zbekistoni san'ati“, 1989yil, 2son.
4. Rizaev Sh. „Padarkush“